

نوع مقاله: پژوهشی - مروری
صفحات ۶۹ - ۹۰

نگاهی به نسخ و محتوای کتاب «تفرید الاعتماد فی شرح تجرید الاعتقاد»

بر اتعلی حاتمی^۱
مهدی نجفی افرا^۲
مقصود محمدی^۳

چکیده

«تجرید الاعتقاد» از معروفترین کتاب کلامی جهان اسلام است که به دلیل اهمیت و جایگاه آن، شروح بسیاری توسط علمای شیعه و اهل سنت بر آن نوشته شده است. اما شرح «ابوالعلاء اسفراینی» بر این کتاب، به نام «تفرید الاعتماد فی شرح تجرید الاعتقاد» علی‌رغم سابقه تاریخی آن، تاکنون بصورت خطی باقی مانده است. با توجه به شیوه شرح مزجی این کتاب که آن را در نوع خود منحصر به فرد نموده، بر آن شدید تا با نشان دادن اهمیت آن از نظر تاریخی و معرفی و مقایسه ی آن با سایر نسخه های موجود، به بیان چگونگی شرح و نشان دادن تسلط و تلاش شارح بر افکار و نظریات مؤلف، پردازیم و جایگاه و اهمیت علمی این کتاب را به اندیشمندان و اهل تحقیق در حوزه کلام و فلسفه اسلامی را نشان دهیم.

واژگان کلیدی

خواجه نصیر الدین طوسی، ابوالعلاء اسفراینی، تجرید الاعتقاد، تفرید الاعتماد، شرح مزجی، نسخه خطی، مجلس.

۱. دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، گروه فلسفه و ادیان، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
Email: hatami266@gmail.com

۲. استاد گروه فلسفه و ادیان، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
Email: l mhnjaf2002@yahoo.com

۳. دانشیار گروه فلسفه اسلامی، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران.
Email: Mmohammadi@kia.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۹ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۲/۱

طرح مسأله

«تفرید الاعتماد فی شرح تجرید الاعتقاد» کتابی است خطی که بیانگر افکاری عظیم و شرحی محکم، با شیوه ای منحصر به فرد و مزجی، بر کتاب گرانسنگ «تجرید الاعتقاد» نوشته ی «خواجه نصیر الدین طوسی» است که توسط «ابوالعلاء احمد بهشتی اسفراینی» نگارش یافته، که متأسفانه به صورت خطی و ناشناخته باقی مانده است.

ابوالعلاء اسفراینی، فقیه، ریاضیدان و متکلم شیعی قرن هشتم هجری بوده که در باره او پژوهش‌چندانی صورت نگرفته و او را متعلق به سده های ۹ و ۱۰ ق/ ۱۵ و ۱۶ م. شمرده اند. (مدرس، ۲۴۴-۲۴۵؛ آستان قدس، ۸/ ۱۵۹- دایرة المعارف بزرگ اسلامی ج. ۶)

اهمیت شرح ابوالعلاء اسفراینی

برای نشان دادن اهمیت این اثر فاخر، ابتدا باید به جایگاه کتاب «تجرید الاعتقاد» و نویسنده آن یعنی «خواجه نصیر الدین طوسی» پرداخته شود و سپس به تاریخ نگارش و ویژگیهای این شرح عنایت گردد.

خواجه نصیرالدین طوسی^۱ مؤسس منهج فلسفی در علم کلام اسلامی

خواجه ی طوسی از بزرگان فلسفه و از شارحان کتابها و اندیشه ی ابوعلی سینا می باشد، وی با تألیف کتاب گرانسنگ «تجرید الاعتقاد»، جایگاه ویژه ای را در علم کلام به دست آورد که شارحین بسیاری از شیعه و اهل سنت به تشریح کتاب ایشان پرداخته اند.

در وصف خواجه ی طوسی، علامه ی حلی از شاگردان معروف ایشان و اولین شارح تجرید الاعتقاد به نام (کشف المراد)، می نویسد: این شیخ، افضل علمای عصر خویش در علوم عقلی و نقلی و از نظر اخلاقی، اشرف آنهايي بود که مشاهده کردم (مدرس، مقدمه ۱۷/، به نقل از مختلف الشیعة) و نیز با القاب مبالغه آمیزی استادش را «استاد بشر» و «عقل حادی عشر» می خواند.

ابوالعلاء اسفراینی نیز، در ابتدای شرحش به نام «تفرید الاعتقاد فی شرح تجرید الاعتقاد» در وصف خواجه طوسی می نویسد: «کان کتاب تجرید الاعتقاد من

تصانیف المولی الأعظم الأعلّم، المحقّق المدقّق، أفضل المتأخّرين، أكمل المتبحّرين، نصیر الحقّ و الدّین، محمد الطوسی ثمّ المشهدی - قدّس .. سره فیها - (ابوالعلاء اسفرائینی، نسخه خطی، مقدمه).

قاضی نور... نیز در وصف ایشان می فرماید: فیلسوفی که روان افلاطون و ارسطو به وجود او مفاخرت و مباهات جویند و زبان حال ابو علی سینا شکر مساعی او گوید؛ عقل فعّال در اشراق، طفل راه اوست و مشکلات ارباب معرفت کمال، موقوف به یک نگاه او است.

ابوالحسن شعرانی از مترجمان و شارحان کشف المراد نیز، خواجه طوسی را این گونه تعریف می کند: « اوصاف این یگانه مرد عجیب، نه بدان حدّ است که در حیّز احصاء آید، اما به حکم « ما یدرک کله لایترک کله » گوئیم: او مردی است که همه طوایف و فرق اسلامی به عظمت و بزرگی او گواهی دادند. بالجمله هیچ کس از علمای شیعه یا اهل سنت نیست که او را به امثال این اوصاف نستوده باشد.

خواجه طوسی در عقلیّات، از شاگردان فریدالدّین داماد و با چهار واسطه از شاگردان بهمینار و سپس ابوعلی سینا بوده است و در شرعیّات، شاگرد پدر خودش که او هم شاگرد امام فضل ... الراوندی، و وی شاگرد سید مرتضی علم الهدی بودند.

شاگردان زیادی از خواجه ی طوسی بهره برده اند که از جمله ی آنها؛ جمال الدّین یوسف بن علی بن محمّد معروف به علامه حلّی (۶۴۸-۷۲۶ ه. ق)^۱، حکیم کمال الدّین میثم علی بن میثم بحرانی، قطب الدّین شیرازی، رکن الدّین استرآبادی، کمال الدّین عبدالرزاق الصابونی معروف به ابن فوطی و الحموینی که صاحب کتاب «الذّریعه» او را به اسم صدرالدّین بن ابراهیم بن سعدالدّین معرفی کرده است، می باشند.

از خواجه نصیرالدّین طوسی آثار متعدّدی در علوم مختلف اعمّ از ادبیات، فقه، تفسیر، کلام، اخلاق، حکمت، طب، و ریاضیات، و بیش از دویست کتاب و رساله و مقاله به یادگار مانده است. (زارعی رضایی، ۱۳۹۳: مقدمه، ۱۸)

۱. کشف المراد؛ مکتبه المصطفوی، قم: سال وفات علامه ۷۶۲ ذکر شده است.

از آثار ایشان در علم کلام؛ تجرید الاعتقاد، قواعد الاعتقاد، الفصول النصیریة، تلخیص المحصل، مصارع المصارع، رساله فی الجبروالإختیار، رساله ی سیر و سلوک، معرفه النفس، رساله فی العصمه، رساله فی اصول الدین، رساله فی الإمامه، می باشند و به همین دلیل او را مؤسس منهج فلسفی در علم کلام اسلامی می دانند.

اهمیت کتاب «تجرید الاعتقاد» و شرح آن

در بین آثار متعدد خواجه ی طوسی، کتاب تجرید الاعتقاد از اهمیت خاصی برخوردار است، که «ابوالعلاء احمد بهشتی اسفراینی» نیز در مقدمه ی شرحش به نام «تفرید الإعتقاد» به اهمیت خاص آن توجه نموده است: «کان کتاب تجرید الإعتقاد، مع صغرحجمه و نهایت قلّه ضخمه، جامعاً لأمتهاها و مهمّاتها، حاویاً لفصوصها و نصوصها، محیطاً بمطالبها و مقاصدها، مع خلاصه کنوز مخفیّه و نقاوه رموز مطویّه و عقلیّه، أسرار مکتومه و خلیصه أنوار مختومه من عنده...»

اهمیت کتاب «تجرید الاعتقاد» باعث شد، تا علمای اسلام، اعم از شیعه و سنی شرح بسیاری را بر آن بنویسند؛ بطوری که شیخ آقا بزرگ تهرانی در «الذریعه»، آن را یکی از معتبرترین کتب کلامی شیعه امامیه دانسته^۱ (آقا بزرگ تهرانی؛ ۳/ ۳۵۲)، و از سیزده شرح آن یاد کرده، و صاحب «کشف الظنون» بیست و چهار شرح این کتاب را بر شمرده است. محمد تقی مدرس رضوی نیز از ۱۹ شرح بر تجرید یاد کرده، (مدرس رضوی، ۱۳۷۰:...) و موسی عمید^۲ در کتاب یادبود هفتصدمین سال خواجه، اثر ایشان را اولین کتابی می داند که بدین روش بر طریقه ی مذهب امامیه تصنیف شده و بر شش مقصد مرتب است. هم ایشان نام ۱۸۶ اثر و کتاب و رساله و نامه های خواجه را آورده است. (عمید موسی، ۱۳۳۵)^۳

۲. «هو اجل کتاب فی تحریر عقائد الإمامیه»

۳. نایب رییس کمیسیون ملی یونسکو در ایران

۴. نشریه شماره ۴ کمیسیون ملی یونسکو، خرداد ۱۳۳۵ تهران

أهمّ شروح تجرید الاعتقاد

۱- **کشف المراد:** این اثر از مهمترین و معروفترین شروح این کتاب بوده که توسط علامه حلی (۶۴۸-۷۲۶ ق) تالیف شده و به دفعات، توسط بزرگانی از علماء مورد بررسی، تصحیح و ترجمه قرار گرفته است و از مهمترین کتب درسی حوزه ها و دانشگاهها به شمار می رود.

در اهمّیت دو کتاب - تجرید الاعتقاد و کشف المراد - همین بس که پس از گذشت قرن‌ها، این دو اثر، همچنان بی بدیل مانده و عالمان شیعه و اهل سنت نیز خود را بی نیاز از این دو کتاب ندیده اند؛ به نحوی که فاضل قوشچی که خود نیز از شارحان «تجرید الاعتقاد» می باشد، در باره «کشف المراد» می گوید: «لولا کشف المراد لما فهمنا مراد تجرید الاعتقاد». علامه حسن زاده آملی (معاصر) در مقدمه تصحیح و شرحش بر کشف المراد این مطلب را از مسموعات خودش دانسته است (هذا الّذی نقلنا عن القوشچی هو من مسموعاتنا). (مقدمه ص ۵).

۲- **تفرید الاعتقاد:** کتاب حاضر را که «تفرید الاعتقاد» نیز نامیده اند به صورت مزجی به رشته تحریر در آمده است. شیخ علاء الدین ابوالعلاء محمد ابن احمد بهشتی اسفراینی معروف به «فخر خراسان» (متوفی ۷۴۹ ه. ق) در سال ۷۴۱ ه. ق در شهر اسفراین از نگارش آن فراغت یافت، این شرح که از نظر تاریخی، دومین شرح بر کتاب «تجرید الاعتقاد» می باشد^۱، تاکنون به صورت خطی باقیمانده است.

محمد تقی مدرس رضوی در کتاب «احوال خواجه نصیرالدین طوسی» به نقل از «وقایع السنین خاتون آبادی» (نسخه کتابخانه مجلس / ۳۶۵) نوشته است که: «ملا بهشتی اسفراینی از شاگردان خواجه است و شرحی بر تجرید العقاید نوشته است».

۳- **تسدید القواعد (شرح قدیم):** این کتاب که در برخی محافل علمی منبع درسی

۱. مدرس رضوی محمد تقی در احوال خواجه نصیر الدین طوسی، با این تقریر آورده است؛ شرح تجرید، شیخ علاء الدین ابن العلاء محمد بن احمد بهشتی اسفراینی که نام «تفرید الاعتقاد فی شرح تجرید الاعتقاد» نامیده شده است. (به نقل از الذریعه ج ۳/ص ۳۳۵ و ج ۴/ص ۲۱۴) وعلاء الدین ظاهراً قریب العصر با خواجه طوسی بوده است.

نیز بوده، اثر متکلم اشعری، شیخ شمس الدین محمود بن عبدالرحمن بن احمد العامی الإصفهانی (م. ۷۴۹ ه. ق) می باشد. این شرح معروف به شرح قدیم، و به آن تشیید القواعد و تسدید العقاید نیز گفته اند و حواشی متعددی بر آن نوشته شده، که از جمله ی آنها، حاشیه ای است که، «میر سید شریف جرجانی» متکلم پر آوازه ی اشعری مذهب بر آن زده است.

۴- شرح تجرید العقائد (شرح جدید): این شرح، توسط شیخ علاءالدین علی ابن محمد قرشچی (م. ۸۷۹ ه. ق) متکلم معروف اشعری، به رشته ی تحریر در آمده است، که تحت عنوان «شرح تجرید العقائد» شهرتی بسیار یافته و آن را در مقایسه با شرح قبلی، «شرح جدید» نامیده اند. این کتاب نیز با اقبالی بسیار برای حاشیه نویسان روبرو بوده که گاه بیشتر از شرح خود قوشچی، نیز مورد توجه قرار گرفته است؛ از جمله آنان می توان به میر صدرالدین دشتکی، جلال الدین دوانی، حافظ الدین عجمی، شمس الدین خفزی و آقا رضی الدین قزوینی و .. اشاره کرد که حتی بر روی این حواشی مباحثاتی در بین اندیشمندان بوجود آمده که بسیار خواندنی بوده و به بعضی از این حواشی نامهای مستقلی نیز تعلق گرفته است.

در سفری که برای جستجوی نسخه های خطی کتاب تفرید الإعتقاد به «انستیتوی نسخ خطی شهر باکوی آذربایجان» رفته بودم، در فهرست نسخه های خطی در بین شروح کتاب «تجرید الإعتقاد»، نسخه هایی از شارحین دیگر را دیدم که از آن جمله، چندین نسخه از «شرح فاضل قوشچی بر تجرید الاعتقاد» بود که به شماره های (۱۵۱۳۸-۲۰۵۸ b) و (۲۷/۸۵۰ b) در آن کتابخانه به ثبت رسیده است.

۵- شرح المحقق النیریزی الشهیر بالحاج: این کتاب که در شرح منطق مخصوص تجرید الاعتقاد می باشد، توسط «محمود بن محمد بن محمود النیریزی» نوشته شده است که در سال ۹۱۳ از نگارش آن فارغ شد.

۶- تحفه شاهی و عطیه الهی: این کتاب که فقط «بخش الهیات تجرید الاعتقاد» می باشد توسط مولی زین الدین علی البدخشی به «فارسی» نگارش یافته، که به نام «تحفه شاهی» و «عطیه الهی» در سال ۱۰۲۳ (ه. ق) شرح شده است.

۷- **شوارق الالهام:** این کتاب شرح مولی عبدالرزاق بن علی بن الحسین اللّاهیجی (م. ۱۰۵۱ ه.ق) است که در آن فقط به شرح «امور عامه و جواهر و اعراض و الهیات» پرداخته است. و قسمت دوم آن به نام «مشارق الإلهام»، در شرح مقصد اول (امور عامه) می باشد. آقا بزرگ طهرانی، ۳/ ۳۵۳-۳۵۵)

۸- **البراهین القاطعة فی شرح تجرید العقاید الساطعة:** این کتاب نوشته فقیه و متکلم شیعی، «محمد جعفر استر آبادی، معروف به شریعتمدار» است، که در چهار جلد و حجم زیاد به چاپ رسیده و علیرغم عدم اشتهار آن، از بهترین شرحهای تجرید می باشد. ۹- **علاوه بر کتابهای فوق الذکر،** شروح دیگری نیز به عربی و فارسی بر این کتاب نوشته شده است.

تفرید الإعتقاد فی شرح تجرید الإعتقاد

کتاب «تفرید الاعتماد» شرحی از «ابوالعلاء احمد بهشتی اسفراینی» بر کتاب «تجرید الإعتقاد خواجه نصیر الدین طوسی» به زبان عربی و بصورت مزجی (یعنی شرح با متن آمیخته) است که تاکنون به صورت خطی باقیمانده است.

نسخه های خطی این کتاب، در مرکز اسناد و کتابخانه های مجلس شورای اسلامی، آستان قدس رضوی و کتابخانه آیت ... جلیلی کرمانشاه، موجود است.

ابو العلاء اسفراینی این شرح را در ربیع الآخر سال ۷۴۱ ه ق / ۱۳۴۰ م، در اسفراین به پایان رسانده است. در انتهای نسخه های موجود، در تایید این مطلب این چنین آمده است: «و كان فراغ مؤلفه من نقله من البياض الى السواد يوم الأحد الثاني والعشرين من ربیع الآخر لسنة إحدى و اربعين و سبع مائة ببلدة اسفراین (۷۴۱)».

از دیباچه نسخه ی کامل کتابی که در مرکز اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است، این گونه برداشت می شود که ابوالعلاء، کتاب «تفرید الاعتماد» را به نام (نظام الملة و الدین، امیر ابوالرضا شیخ محمد بن امیر منصور ناصر الدین آق بوقا البتکچی اسفراینی) که ظاهراً در آن دوره حاکم اسفراین بوده است، تالیف و به وی اهداء نموده است.

صاحب الدرّیعة در باب معرفی «شروح تجرید الاعتقاد» بعد از استناد به کلام «علّامه

مجلسی» که به کتابی به نام «مزید الإعتقاد» اشاره دارد، بیان می‌کند که؛ «آن، چیزی جز همین اثر نیست»، و به نام گذاری کتاب متکلم شیعی، شمس الدین محمد اسفراینی بیهقی اشاره می‌کند و این شرح را به نام «تعزید الإعتقاد» معرفی می‌کند. (یوسفیان، ۱۳۹۵: پیش گفتار،)^۱

علامه شیخ ابوالحسن شعرانی نیز، در مقدمه کتابش که «شرحی بر کشف المراد» است، نام شروع دیگری بر «تجزید الإعتقاد» را مطرح نموده و بعد از شرح علامه حلّی به شرح شمس الدین محمود ابن عبد الرحمن بن احمد اصفهانی (م. ۸۴۶ ه. ق) معروف به «شرح قدیم» اشاره نموده و نامی از شرح اسفراینی نبرده است. اسفراینی دارای شاگردان به نامی همچون عارف «معینی جوینی» بوده است. (سمرقندی، ص ۲۵۷)

ویژگیهای خاص تفزید الإعتقاد

کتاب «تفرید الإعتقاد» در بین دیگر شروع تجزید الإعتقاد، از ویژگیهای خاصی برخوردار است که به مواردی از آنها اشاره می‌گردد.

الف: سابقه تاریخی: این کتاب از لحاظ تاریخی، دومین شرح موجود بر کتاب «تجزید الإعتقاد» است. (حائری، ۳ / ۳۵۲ - یوسفیان، پیش گفتار، ۱۳۹۵)، به طوری که در آخر کتاب، به زمان پایان تحریر آن در ماه ربیع الآخر سال (۷۴۱ ق / ۱۳۴۰ م) در

۱. در پیش گفتار این کتاب ص ۲۵ در معرفی شروع تجزید الإعتقاد، بعد از کشف المراد نام کتاب (تعزید الإعتقاد فی شرح تجزید الإعتقاد)، آمده است؛ این کتاب که گاه «تفرید الإعتقاد» خوانده می‌شود و در سال ۷۴۱ نگارش یافته، نوشته متکلم شیعی، شمس الدین محمد اسفراینی بیهقی، و به صورت مزجی است. و نیز نوشته است که؛ ظاهر سخنان کتاب شناس برجسته، شیخ آقا بزرگ تهرانی آن است که خود این شرح را ندیده است و صرفاً با استناد به مقدمه ی کتاب شرح قدیم از وجود این کتاب خبر می‌دهد. و نیز در پاورقی آورده است: ظاهراً کتابی که علامه مجلسی آن را از زبان یکی از شاگردانش، «مزید الإعتقاد» نامیده و آقا بزرگ تهرانی آن را به صورت مزیل الإعتقاد؟ نیز نقل کرده است، چیزی جز همین کتاب نیست. تأمل در عباراتی که علامه مجلسی به نقل آن پرداخته، به خوبی بر درستی این ادعا گواهی می‌دهد: «کتاب مزید الإعتقاد فی شرح تجزید الإعتقاد للفاضل الإسفرائینی الشیعی» (مجلسی، بحار الأنوار، ۱۰۷ / ۱۷۱)، همچنین، ر. ک. آقا بزرگ تهرانی، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۲، ص ۳۲۹.

اسفراین اشاره گردیده است و در مورد هیچکدام از شارحین چنین ادعایی نشده است. اسفراینی در زمان تالیف این کتاب از شرح علامه حلّی (کشف المراد) مطلع نبوده و شاید در آن زمان هنوز شرح علامه به ایران نرسیده بود. (حائری، ج ۱۰، شماره ۳۹۶۳). شیخ شمس الدین اصفهانی (متوفی ۷۴۹ق) که خود شرح دیگری به نام تسدید القواعد (تشید القواعد یا [شرح قدیم]) بر تجرید الاعتقاد دارد، این کتاب را دیده است و در این باره می گوید: «اولین کسی که این کتاب (تجرید الاعتقاد) را شرح کرده است، علامه حلّی است... و من شرح دیگری به صورت مزجی برای این کتاب دیدم که متن در آن مشخص نمی باشد، و آن شرح شیخ شمس الدین محمد الاسفراینی البیهقی می باشد.» (همان - ۳/۳۵۲) و او در شرح خود، از مطالب کتاب تفرید الاعتماد، خاصه از مباحث امامت... را نقل و گاهی هم عین عبارات بهشتی اسفراینی را آورده است. (همان - ۱۹/۵۶۶ - ۵۶۷)

شیخ آقا بزرگ تهرانی نیز در الذریعه (ج ۴، ص ۲۱۴) از وجود این کتاب خبر می دهد: «تعریذ الاعتماد فی شرح تجرید الاعتقاد: .. نقلنا هناك عن الشارح الإصفهانی... أنه شرح مزجی، ألفه الشیخ شمس الدین محمد البیهقی الاسفراینی، القریب العصر مع الماتن». از ظاهر سخنان ایشان چنین برمی آید که خود او، شرح اسفراینی را ندیده است و صرفاً به استناد «کتاب شرح قدیم»، از وجود این کتاب (تفرید الاعتماد) خبر می دهد.

در باره این شرح و شارح آن در پایگاه اطلاع رسانی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (<http://dlib.ical.ir>) اینگونه مثبت است که: ابوالعلاء محمد ابن احمد بهشتی اسفراینی اصفهانی، معروف به «فخر خراسان»، مؤلف تفرید الاعتماد از وجود هیچ شرحی بر کتاب تجرید الاعتقاد آگاه نبوده است.

مطلب قابل توجهی که باید به آن اشاره شود اینکه، ابوالعلاء «اسفراینی» را در موارد مختلف، «اصفهانی» نامیده اند و همین اشتباه، در معرفی نسخه ۲۰۸۲۱۶ که به شماره قفسه ۱۷۰۵۱ کتابخانه مجلس شورای اسلامی و هم نسخه شماره ۲۵۸۴۴ به شماره قفسه ی ۳۸۳۰

کتابخانه مجلس شورای اسلامی نیز، به چشم می‌خورد^۱. این نکته را هم باید به حساب محرومیت «اسفراین» و فراموشی دوران طلایی علمی آن دانست که خود جای بحث مفصلی دارد. و شاید همین نکته نیز دلیلی بر عدم توجه و استفاده از این کتاب ارزشمند باشد.

ب: مزجی بودن شرح: کتاب «تفرید الإعتقاد» به روش مزجی شرح گردیده، به نحوی که متن و شرح با همدیگر آمیخته شده و گاه از یکدیگر قابل تشخیص نمی‌باشند. از جمله نمونه‌های معروف این روش، «شرح منظومه»ی حاج ملاهادی سبزواری می‌باشد. اولین شیعی که شرحی مزجی نوشته است شهید ثانی است. (روضات ص ۲۹۵)

شرح مزجی را این‌گونه تعریف می‌کنند: «چون مطلبی را چنان توضیح و تفسیر کنند و به شرح باز گویند که جدا کردن آن توضیح از مطلب متن، جز با نشانه‌های قراردادی ممکن نباشد، آن را شرحی مزجی گویند». (دهخدا: ماده شرح، شرح مزجی) سبک دیگری که علماء برای شرح کتب قدما برگزیده‌اند، شیوه معروف «قال... اقول» می‌باشد. در این روش ابتدا سخن مؤلف با کلمه: «قال: ...» بیان می‌شود و سپس سخن شارح با کلمه «اقول: ...» به دنبال آن می‌آید. این شیوه یکی از روشهای متداول شارحین می‌باشد. کتابهای «کشف المراد» و «الجواهر النضید» تالیف علامه حلی از این شیوه پیروی می‌کنند.

و روش دیگری نیز وجود دارد که، ابتدا سخن مؤلف مطرح و سپس به توضیح و تفسیر آن می‌پردازند و اینگونه می‌آید: قوله... الخ؛ التفسیر: از این شیوه کار می‌توان به شرح «ابی نصر اسفراینی» بر کتاب «نجات ابن سینا» اشاره کرد^۲.

۱. شاید دلیل این اختلاف، مشتبه شدن امر بین «اسفراینی» و «اصفهان‌ی» بوده است. باید اشاره ای به این اشتباه در نسخه («مجلس ۳» شماره ۱۷۰۵۱ مجلس شورای اسلامی)، داشته باشیم که در معرفی کتاب و پشت جلد آن نوشته شده است؛ «تفرید الإعتقاد؛ شرح تجرید الإعتقاد، مؤلف؛ محمد بن احمد بهشتی اصفهان‌ی» و این اشتباه در کشور ما همچنان باقی است و علیرغم پیشرفت رسانه‌های جمعی، هنوز هم بسیاری از افراد «اسفراینی» را «اصفهان‌ی» می‌شنوند و بیان می‌کنند.

۲. بخش الهیات این کتاب نیز تصحیح شده است: برادران، ابوالقاسم، رساله پایان‌نامه کارشناسی ارشد،

ویژگیهای شرح مزجی

شرح مزجی دارای ویژگیها و برتری خاصی است که در ذیل به مواردی از آن اشاره می شود؛

اولاً: شرح مزجی تألیفی مستقل است، بطوریکه خواننده در عین حالیکه کلمات مؤلف را در متن شرح مشاهده می کند، اما به متن جدیدی برخورد می کند که در حکم کتابی مستقل است.

ثانیاً: در این سبک نگارش، شارح باید کاملاً تابع نویسنده باشد تا با بیانی روان و کاملاً هماهنگ مطالب مبهم را، تشریح و آنها را تبیین نماید. این نوع نگارش؛ مهارت ادبی، هنرمندانه و تسلط شارح به دیدگاههای ماتن را نیز نشان می دهد و بدون از قلم انداختن حتی یک کلمه، (حتی در مورد یک «واو» هم) نظراتی دقیق مطرح می نماید.

ثالثاً: شرح مزجی از لحاظ قرائت و درک مفاهیم، شرحی روان بوده و شارح با استفاده از کلماتی مختصر، با جملاتی مطوّل، به شرح و بسط و تبیین مطالب می پردازد، که به شیوایی سخن می افزاید.

ج: غیر انتقادی بودن: قدامت کسی را شارح واقعی می دانستند که متن مؤلف را شرح نماید و بر وضوح سخنان وی بیفزاید. با این وصف «تفرید الاعتقاد» در واقع شرح به معنای دقیق کلمه، در نزد قوم است. زیرا شرح انتقادی؛ که شارح با استناد به مطالب نویسنده ی متن اصلی، به بیان دیدگاههای شخصی خویش می پردازد و گاهی بر کتاب خدشه نیز وارد می کند، نوعی شرح است، که مورد انتقاد قدامت بوده، زیرا آنان اعتقاد داشتند که در این صورت می بایست کتاب دیگری تألیف می گردید. بنابراین از این منظر نیز که در این شرح، به تبیین دیدگاههای خواجه پرداخته شده و از نظرات ایشان دفاع می گردد، ویژگی خاص دیگری از این کتاب می باشد.

د: توجه به انتقادهای مطرح شده و یا محتمل (شیوه منحصر به فرد «تفرید الاعتقاد»): در این کتاب دیدگاه‌های انتقادی مؤلف نسبت به مباحث مختلف، شرح و بسط مفصلی یافته و به توضیح و تبیین آنها پرداخته شده است. علاوه بر انتقادهای مطرح شده ای که مورد توجه مؤلف بوده، در ادامه ی هر موضوع نیز، انتقادهای محتمل با روشی خاص و به صورت «سؤال» و «جواب» مطرح و به آنها پاسخ داده شده است. با این توضیح، باید بگوییم که «این بخش از کتاب تفرید الاعتقاد» منحصر به فرد بوده و این شیوه، در سایر شروح «تفرید الاعتقاد» به چشم نمی خورد.

ه: روایی و گویایی: از دیگر خصوصیات این کتاب، روایی و گویایی متن آن در بیان مقصود «خواجه ی طوسی» است که این ویژگی نیز به دلیل مزجی بودن متن و شرح، به همراه توضیحاتی در تبیین مطالب و روان سازی موضوع بوجود آمده است. و این نیز دلیلی دیگری بر موفقیت شارح در توضیح مراد «خواجه طوسی» است.

و: ارجاع به اقوال: ارجاع به اقوال مختلفی که مؤلف در بیان مطلب به آنها توجه نموده، یکی دیگر از ویژگیهای این کتاب محسوب می شود که متن مختصر «تفرید» را از ابهام بیرون می آورد.

معرفی نسخه های خطی موجود کتاب

با بررسیهای بعمل آمده در منابع دیجیتالی و فهرست کتابهای خطی و مراجعه ی حضوری به کتابخانه های معروف و معتبر ایران و آذربایجان، با ملاحظه ی دفاتر و کتابهای ویژه نسخه های خطی، کل کتابهای به دست آمده از این اثر علمی، در حال حاضر، پنج نسخه می باشد که به ترتیب سال نگارش، در ادامه معرفی می شوند.

۱. نسخه [مجلس ۱] به شماره «۳۸۳۰» کتابخانه مجلس شورای اسلامی

این نسخه در قطع خشتی (۱۳/۵ × ۱۹/۵) با جلد مقوایی مندرس، با حاشیه و با عطف تیماجی مندرس مشکی، در (۴۴۱) صفحه ۱۹ سطری با کاغذ نازک شکری رنگ در بخش خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری و به شماره قدیم (۲۵۷۴۴) و شماره جدید (۷۸۳۵) در قفسه شماره (۳۸۳۰) موجود است. این نسخه به قلم نسخ «باقر بن حیدر بن قاسم الحلّی» که در سال (۱۰۱۶) هجری از روی نسخه اصلی که به خط مؤلف بوده،

استنساخ گردیده است. در پایان این نسخه آمده است: «تمت کتابه شرح تجرید الاعتقاد المسمی بتفرید الاعتماد علی یدی أضعف العباد الرّاجی رحمه ربّه یوم المناد و هو الفقیر الفانی و الحقیر الدّئی» باقرین حیدر بن قاسم الحلّی» أصلح ا... احوال دینه و دنیاہ و رزقہ ما یتمناه فی أولاه و أخراه، و قد إتفق بحمد ا... نسخه من نسخه خطها المؤلف الشارح رحمه ا... تعالی و رحمه واسعه، فی یوم اثین، ربع من شهر رمضان الشریف سنه الف و تسعه عشر هجریه» (۱۰۱۶). این نسخه در حال حاضر ناقص بوده و اوراقی از اول آن افتاده است.

مطالب آن از مساله ی چهارم (فی إنقسامه الوجود الی الذّهنی و الخارجی) شروع می شود و حاوی کلیه مقاصد ششگانه می باشد.^۱ در صفحات این نسخه حاشیه ای وجود ندارد و در موارد اندکی نیز اگر کلمه ای از متن افتاده باشد، در حاشیه آن نوشته شده است. مطالب اصلی این کتاب، بجز صفحات اندکی که در «مقصد سوم» مفقود می باشد بقیه کامل است، اما در شماره گذاری صفحات کتاب اشتباهاتی رخ داده که در اولین نگاه، هر کسی گمان می کند قسمت زیادی از این کتاب در مباحث مختلف ناقص می باشد. این موضوع زمانی بر مصحح روشن گردید که کلیه صفحات را بررسی و متن اصلی را با سایر نسخه ها مقابله نمود. بدین ترتیب کلیه مطالب این نسخه (مجلس ۱) باستثنای چهارده صفحه ی اول متن تصحیح شده، موجود می باشد. و اما در بخش الهیات (المقصد الثالث) از صفحه (۲۸۵) نسخه ی خطی شروع می شود، مطالب نسخه از صفحه (۲۸۹) مطابق با صفحه (۱۲) متن تصحیح شده ی مصحح تا صفحه (۳۷۶) مطابق با صفحه ی (۴۹) متن تصحیح شده، مفقود و از آن به بعد بقیه مطالب موجود است. (حاتمی، تصحیح تفرید الاعتماد «بخش الهیات»، ۱۳۷۵). این نسخه غلط های املائی بسیاری دارد که در هنگام مطالعه ی متن تصحیح شده، مخاطبین در پاورقی های موجود متوجه این نکته خواهند شد. در این نسخه «مطالب خواجه» با کشیده شدن «خطی بر روی آنها» از مطالب شرح اسفراینی تفکیک گردیده است.

۱. مج ۱: در تصحیح بخش الهیات از این نسخه بهره برده ام و موارد دقیقاً بررسی شده است.

۲. نسخه [مجلس ۲] به شماره « ۳۹۶۳ » کتابخانه مجلس شورای اسلامی

نسخه ای است در قطع رقعی (۱۹×۱۳) با جلد تیماجی مشکی، سجاف عطف و حاشیه تیماج قرمز رنگ، در (۲۹۲) صفحه ۲۳ سطری، با کاغذ آهار دار شکری که به شماره (۸۵۹۶۲) در کتابخانه ی مجلس شورای اسلامی به ثبت رسیده و به شماره ثبت (۳۹۶۳) فهرست گردیده است. این نسخه که به قلم نسخ از قرن ۱۲ (ه.ق) باقی مانده، کاملترین نسخه موجود می باشد که از ابتدای کتاب تا انتهای آن را داراست. چهار برگ آخر نسخه از بقیه آن تازه تر است که گویا به خط شیخ الإسلام زنجانی، که این نسخه جزء کتابخانه ی ایشان بوده است، می باشد (حائری؛ ۱/ ۴). این نسخه دارای حواشی بسیاری است که با نشانه های «سید» و «س» و بدون نشانه (گ ۷۶ الف و ب، گ ۸۰ ب، گ ۸۶ ب) می باشد. حاشیه ای به قلم میرصدر شیرازی از شرح جدید بر تجرید (گ ۹ ب، گ ۷۸ الف، گ ۷۹ الف) و حاشیه ای از شرح قوشچی (گ ۶۱ الف)، و حاشیه ای نیز از ناصرالدین احمد حسینی (گ ۴۴ ب، گ ۶۹ الف)، دارد. حاشیه هایی از جم نیریزی (گ ۷۹ الف)، حاشیه هایی نیز منقول از شرح تجرید (گ ۱۱۳ ب، گ ۱۱۲ الف، گ ۱۲۸ الف)، شرح مواقف (گ ۱۴۲ ب)، شرح اصفهانی بر تجرید (گ ۶۱ الف، گ ۱۰۳ الف)، طوابع (گ ۱۱۷ الف)، شرح العقائد (گ ۱۱۶ ب، گ ۱۴۲ الف)، شرح علامه حلّی (گ ۱۳۶ ب)، تفسیر قاضی (گ ۱۴۲ ب)، شرح مقاصد (گ ۱۳ ب) (گ ۱۰۰ ب، گ ۱۰۸ ب)، شرح عقاید نسفی (گ ۱۰۹ ب)، و غیره در نسخه موجود است. در آغاز نسخه و در پشت اولین برگ، مهر بیضی شکل و کوچکی به نقش «عبدہ نوراللہ» است که با نوشته؛ « صار بالبیع الشرعی الی ... نور» همراه است، نشان دهنده تملک بر کتاب است. یادداشت دیگری با قلمی در شتر به چشم می خورد که چنین خوانده می شود: «شرح تجرید بهشتی مسمی بتفرید الإعتقاد». و نیز با همین قلم آمده است: «مولانا محمد بهشتی که صاحب این شرحست، مصنف شرح آداب البحث، که به شرح بهشتی شهرت یافته و رساله بهشتی در حساب از مؤلفات مومی الیه است». در صفحه اول، نوشتار دیگری نیز وجود دارد که

۱. برگ ۷۶ الف (این علامت اختصاری «گ» برای آدرس برگهای نسخه می باشد و الف برگه سمت راست و ب برگه سمت چپ می باشد)

حاکمی از حاشیه‌ی مدرسان و یا خوانندگان در توضیح کتاب است. و در پایان نیز مهر بیضی شکل دیگری است، که چنین خوانده می‌شود: «عبد محمد فانی عبدالقادر النو». در کنار چند برگ اول و آخرین برگ (از برگهای اصلی) نسخه وصالی دارد، عبارات متن خواجه با قلم «شنگرف» (قرمز) نوشته شده است. عناوینی نیز در حاشیه این نسخه وجود دارد که با قلم تازه‌ای ضبط شده است.

۳- نسخه [مجلس ۳] به شماره (۱۷۰۵۱) کتابخانه مجلس شورای اسلامی

این نسخه که در قطع رقعی (۱۲ × ۲۴.۳) با خط نسخ و در (۳۰۶) صفحه ۲۵ سطرگی نگارش یافته، به شماره (۲۰۸۲۱۶) به ثبت رسیده و در قفسه شماره (۱۷۰۵۱) کتابخانه مجلس شورای اسلامی قرار دارد. این نسخه که از فردی به نام «حسینی» توسط کتابخانه مجلس به مبلغ چهارصد هزار تومان در مورخه ۱۳۸۲/۱۱/۷ خریداری شده است، به عنوان نسخه‌ای ناقص مطرح بوده است. این نسخه به نام تفرید الاعتماد (شرح محمد بن احمد بهشتی اصفهانی^۱) بر تجرید الاعتقاد شناخته شده است و به همین عنوان (اشتباه) نیز فهرست گردیده است. در ابتدای این نسخه آمده است که: «شرح تجرید العقائد، و این غیر از شرح مرحوم علامه حلّی می‌باشد، مؤلف از امامیه می‌باشد، تحقیق شود. نقص در قسمت آخر علی الظاهر حدود یک ورق می‌باشد». در هنگام تصحیح کتاب و در بررسیهای دقیق، مشخص شد که؛ شروع این نسخه از اواسط مسأله ششم از مقصد دوم (جواهر و اعراض)، با این جمله آغاز می‌شود: «بحسب إزدیاد الأجزاء فیکون نسبة متناهی الی» که بعد از سه سطر به این جمله خواجه طوسی می‌رسد؛ «و یلزم لحوق السّریع البطیء» و به دنبال آن ادامه مطلب می‌آید. در حالیکه بهم ریخته و بدون شماره گذاری صفحات است. ادامه مطلب در صفحه (۱۵۶) این تحقیق و با کلمات؛ «و بعضها متأخراً یبازء تقدّم أجزاء المسافه و تأخرها إلّا أن ..» مجدداً مفقود، ولی مطلب در صفحه ی (۱۶۶) پیدا و ادامه می‌یابد. و همین روال متأسفانه در کل نسخه ادامه دارد، که امید است پس از این تحقیق، شماره بندی صفحات در کتابخانه مجلس نیز به درستی انجام گیرد. از نظر نگارش، نسخه «مجلس ۳» به

۱. اسفرائینی صحیح است

۲. شروع مطالب نسخه مجلس ۳ در این تحقیق از صفحه ۱۲۸ آغاز می‌شود.

دو نسخه قبلی «مجلس ۱» و «مجلس ۲» شبیه تریبوده ولی از «مجلس ۱» بی غلط تر و بهتر است. با توجه به اینکه مصحح، قبلاً بخش «الهیات تفرید الإعتقاد» را تصحیح کرده بودند و این نسخه در تحقیق قبلی در دسترس نبوده، در زمان چاپ کتاب، بخش الهیات این نسخه، باید با سایر نسخه‌ها مقابله گردد. این نسخه فاقد حواشی بوده و از این بابت با نسخه «مجلس ۲» که دارای حواشی فراوانی است، فرق زیادی دارد.

۴- نسخه [جلیلی] کتابخانه آیت... جلیلی کرمانشاه

این نسخه را که اولین بار در کتابخانه ملی ایران، در کتاب «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنا)» پیدا کردم، به نام کتابخانه ی آیت... جلیلی کرمانشاه به ثبت رسیده است، پس از پیگیری جهت تهیه آن، مشخص گردید که این نسخه در سال ۱۳۸۱ به کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی منتقل و به آن کتابخانه وقف شده است. مشخصات این نسخه نیز به این شرح است که؛ در قطع خشتی با طول و عرض (۲۱.۳ × ۱۴) و با خط نسخ، به صورت ۲۳ سطری در هر صفحه نوشته شده که مجموعاً (۱۹۶) صفحه دارد که به شماره عمومی (۱۳۵) کتابخانه آستان قدس رضوی به عنوان وقفی کتابخانه آیت... جلیلی کرمانشاه به ثبت رسیده است. در بالای صفحه اول نوشته شده: ناقص الآخر. اما در هنگام تصحیح که کلیه مطالب و صفحات این نسخه مورد بازبینی و بررسی قرار گرفت، مشخص گردید که در داخل صفحات کتاب نیز نواقصی وجود داشته و بویژه اینکه صفحات آن بهم ریخته و جابجا شده است. این نسخه بدون حواشی بوده و در بررسی‌های انجام شده مشخص گردید که بیشترین اختلاف در بین این نسخه و سه نسخه دیگر وجود دارد. در صفحه اول شناسنامه کتاب مطلبی اینچنین آمده است: «...بهشتی است بر کتاب... اعتقاد خواجه نصیر الدین.. بان بدو قران ایتاعی و در پایین مطلب ۱۲ و هو الذی... فصله نوشته شده و با مهری بیضی شکل به نام «عبدالرحمن الزاجی ابن الرحیم» این مطالب تایید شده است. در صفحه ۱۹۵ نیز مطالبی نوشته شده است؛ «نسخه کلام تصنیف اسفراینی» و «بسم الله الرحمن الرحیم، الحمد لله الفیاض الوجود». و در صفحه ۱۹۶ که

آخرین برگ این نسخه است بعد از متن کتاب، مطالبی به چشم می خورد که ذکر آنها خالی از لطف نیست؛ «شرح تجرید بهشتی اسفراینی» و نیز نوشته است؛ «فاطمه خانم بنت مرحوم حسین مبارکه آقا مهدی و مرحوم آقا الشرط و فود سات تمام مسیر الات دومین دخت جناب یکدست کلیم فرد» هو جنان الله فی العفه؛ للسنخ علی ... ضمنا در این نسخه، مقصد سوم (بخش الهیات) موجود نیست.

۵- نسخه [آستان] به شماره ۱۵۰۱۹ کتابخانه آستان قدس رضوی

نسخه ایست در قطع خشتی (۲۲/۸ × ۱۸) در ۹۳ ورق و ۱۸۵ صفحه با خط نسخ ۱۶ و ۱۷ سطری، که به شماره عمومی (۱۵۱۰۹) و شماره قبض (۱۳۶۵) در بخش مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می شود. این نسخه فقط شامل بخش «الهیات» تفرید الاعتماد بوده و از ابتدای مقصد سوم «فی اثبات الصانع» شروع می شود و تا آخر کتاب بصورت کامل موجود است^۱، که به خط آقای «سید هاشم حسینی تهرانی» می باشد و در روز سه شنبه ۲۸ ذی قعدة سال ۱۳۸۲ هجری قمری کتابت آن به پایان رسیده است و شرح این موضوع در پایان نسخه اینچنین آمده است: «و أنا الحقیقیر الذی نسخت هذه النسخة منها السيد هاشم الحسيني الطهراني و كان الفراغ من النسخ عند الزوال يوم الثلاثاء الثامن والعشرين من ذی القعدة سنة الف و ثلاثمائة و اثنتین و ثمانین من الهجرة النبویة من السنین القمریة علی هاجرها آلاف التحیة و الثناء و الحمد لله اولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً و صلی الله علی محمد و آله الطاهیرین اجمعین».

این نسخه از طرف «مکتبه امیر المؤمنین (ع)» به کتابخانه آستان قدس رضوی مشهد^۲ اهداء گردیده است. و غیر از این مورد، مهر و علامت خاصی ندارد. در حاشیه این نسخه، تقسیم بندی‌هایی به فصلها و عناوین مختلف آمده است که در متن تصحیح شده بخش الهیات مورد توجه قرار گرفته است.

۱. بخش «الهیات تفرید الاعتماد» در سال ۱۳۷۵ به عنوان پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده (براتعلی حاتمی) تصحیح گردیده است.

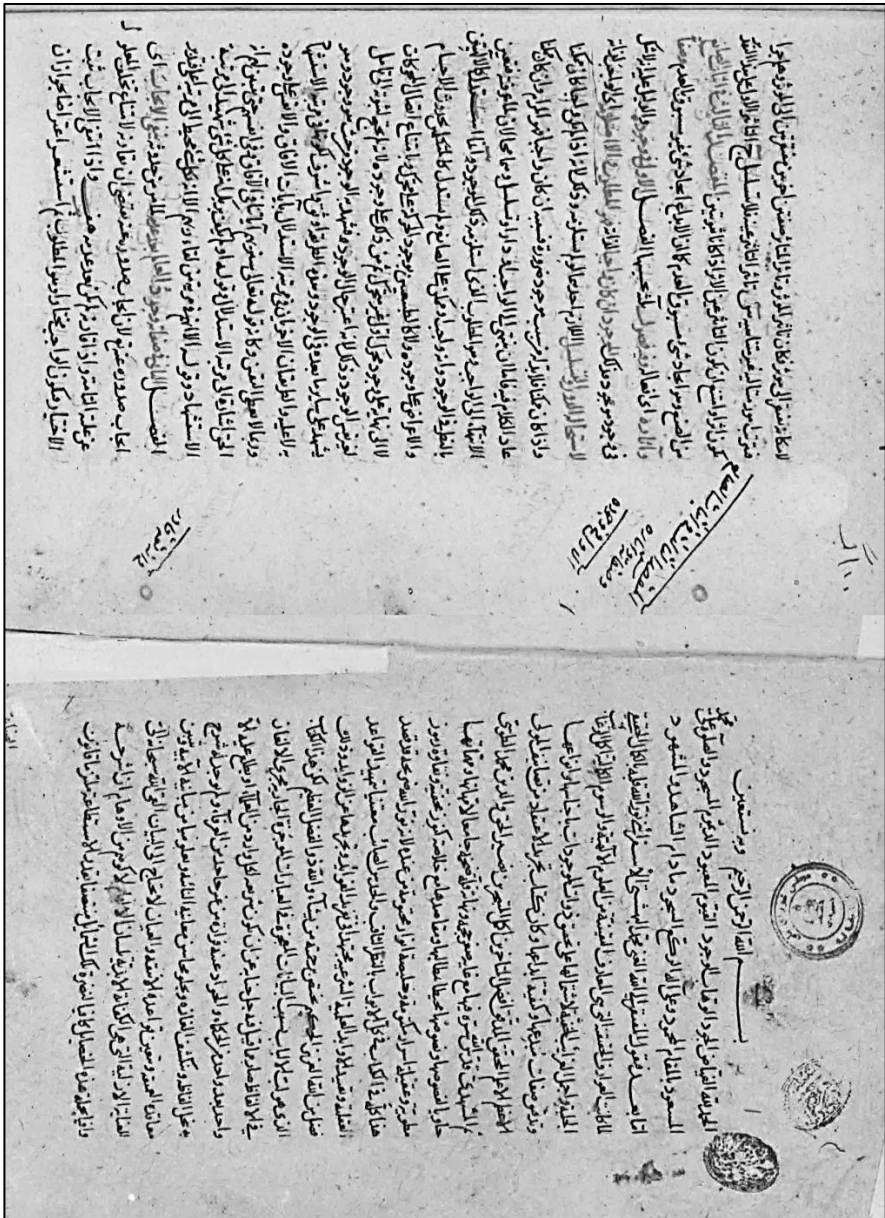
نتیجه گیری

در این مقاله برای معرفی کتاب «تفرید الاعتماد فی شرح تجرید الاعتقاد» و به دست آوردن جایگاه واقعی آن، تلاش شده است، تا سبقه تاریخی و اهمیت این شرح برجسته شده و نگاه اندیشمندان به اهمیت آن معطوف گردد. برای نشان دادن جایگاه این کتاب، بر اهمیت کتاب «تجرید الاعتقاد» و نویسنده شهیر آن، یعنی خواجه نصیرالدین طوسی، در حوزه کلام اسلامی تاکید گردیده و شروح متعددی که بر کتاب گرانسنگ ایشان، از سوی علمای شیعه و اهل سنت، نگاشته شده به مخاطبین معرفی شده، و در نهایت با معرفی نسخه های خطی موجود کتاب «تفرید الاعتماد» و اهمیت دادن به شیوه کار منحصر به فرد «ابوالعلاء اسفراینی» که شرح خود را به صورت مزجی و منحصر به فرد نگاشته است، هدف اصلی مقاله در معرفی این اثر ارزشمند دنبال شده است.

نمونه هایی از صفحات اصلی نسخه های خطی

در ادامه، نمونه هایی از صفحات مختلف نسخه های خطی را ملاحظه می کنید .

«نمونه نسخه خطی - اولین صفحه و صفحه ۱۰۰ کتاب که با اول مبحث «اثبات الصانع» آغاز می شود»

نمونه ای از صفحات اول و آخر نسخه های خطی و مستندات آنها

فهرست منابع

۱. آقا بزرگ الطهرانی، محمد محسن: الذریعة الی تصانیف الشیعة - بیروت - دارالأضواء، بی تا.
۲. اسفرائینی، ابوالعلاء بهشتی، خطی: تفرید الاعتماد فی شرح تجرید الاعتقاد، مقدمه .
۳. حاتمی، براتعلی (۱۳۷۵): تصحیح تفرید الاعتماد «بخش الهیات» - کرج - دانشگاه آزاد اسلامی، پایان نامه کارشناسی ارشد.
۴. حائری، عبدالحسین: فهرست کتب خطی - تهران - مجلس شورای اسلامی .
۵. الحلّی، علّامه جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر: کشف المراد، مکتبه المصطفوی - قم - بی تا .
۶. حسن زاده آملی، حسن (۱۴۳۹/۱۷ ه.ق): شرح، تصحیح و تعلیق بر کشف المراد - قم - موسسه نشر اسلامی، مقدمه: ۵
۷. دهخدا، علی اکبر: لغتنامه دهخدا، - تهران - دانشگاه تهران .
۸. زارعی رضایی، محمد حسین (۱/۱۳۹۳): شرح تجرید العقاید القوشچی - قم - نشر راند .
۹. عمید، موسی: نشریه کمیسیون ملی یونسکو، شماره ۴ - تهران - خرداد، ۱۳۳۵
۱۰. مدرس رضوی، (۱۳۷۰): احوال و آثار خواجه نصیر الدین طوسی - تهران - اساطیر
۱۱. مجلسی، علّامه: بحار الأنوار (۳/۱۴۰۳ ه.ق)، مؤسسه الوفاء، داراحیاء التراث العربی، بیروت، لبنان
۱۲. موسوی بجنوردی، سید کاظم (۱۳۶۷ش): دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
۱۳. نصیر الدین طوسی: مؤسس المنهج الفلسفی فی علم الکلام الاسلامی: ۱۲۵/۹۹
۱۴. خاتون آبادی: وقایع السنین، نسخه کتابخانه مجلس
۱۵. یوسفیان، حسن (۲/۱۳۹۵): کلام اسلامی شرحی بر کشف المراد - قم - انتشارات حکمت اسلامی، مجمع عالی حکمت اسلامی.

